

“DUNYONING ISHLARI” QISSASIDA FBLARNING STRUKTUR SHAKLI VA BADIY VAZIFASI

Xudayqulova Gulnoza,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktaranti

Annotatsiya. Ushbu maqola frazeologizmlarni ingliz va o‘zbek tillarida ifodalanishi qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan. Shuningdek maqolada O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarining asliyatini va inglizcha tarjimasidagi frazeologik birliklarning struktur tuzulishi tahliliga ham alohida e‘tibor berilgan.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, frazeologik chatishma, frazeologik butunlik, struktur tuzulishi, somatik frazeologik birliklar, struktur mezonlar.

Abstract. This article is devoted to a comparative analysis of the expression of phraseologisms in English and Uzbek. The article also pays special attention to the analysis of the structural structure of phraseological units in the original and English translation of Utkir Hoshimov’s work “Such is Life”.

Keywords: phraseologism, phraseological combination, phraseological unity, structural structure, somatic phraseological units, structural criteria.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному анализу выражения фразеологизмов в английском и узбекском языках. Особое внимание в статье также уделяется анализу структурной структуры фразеологических единиц в оригинале и английском переводе произведения Откира Хашимова “Труды мира”.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическое сочетание, фразеологическое единство, структурная структура, соматические фразеологические единицы, структурные критерии.

Kirish. Frazeologizmlar, so‘zlar kabi, yaxlit bir ma‘no ifodallasada, lekin frazeologik ma‘no jihatdan leksik ma‘nodan farq qiladi. Frazeologik ma‘no qo‘shimcha atfenkallardan iborat bo‘ladi. Belgi, harakat kabilar haqida frazeologizm ifodalaydigan ma‘lumot frazeologik ma‘no deyiladi. Badiiy matnning tabiiyligi, obrazlilik hamda personaj nutqining jonlilik ko‘p jihatdan frazeologik birliklar (FB) qo‘llanishiga bog‘liq. O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asari xalqona soda tilda, og‘zaki nutqqa yaqin poetik-prozaik ohangda yozilgani uchun unda FBlar dialog, ichki monolog, muallif nutqi hamda xalqona tasvir qatlamlarida juda faol qo‘llangan. Frazeologizmlar asar uslubining ajralmas qismi bo‘lib, personajlar nutqini “tirik” va ta’sirchan qiladi. Shu bois, asardagi FBlar struktur shakllarini o‘rganish – ya’ni ular qaysi grammatik model asosida kelishi, komponentlar soni, barqarorlik darajasi, variantlanish xususiyatlari – muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi. O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasi o‘zbek nasrida insoniy qadriyatlar, milliy ruh va oilaviy munosabatlarni badiiy talqin etgan muhim asarlardan biri sifatida tadqiqotchilar e‘tiborini tortib kelmoqda. Asar yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda qissaning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi hamda til va uslub masalalari keng yoritilgan. Xususan, o‘zbek adabiyotshunosligida folklorizm, xalqona obrazlilik va badiiy til masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda folklor bilan bog‘liq birliklarning asar poetikasidagi o‘rni

tahlil qilingan. Biroq qissada uchraydigan folklor bilan bog‘liq birliklarning (FBL) struktur shakli, ularning tasnifi hamda badiiy-estetik vazifalari maxsus tadqiqot obyektida sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur tadqiqot ana shu jihatlarni ilmiy asosda tahlil qilishga qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, tavsifiy, struktural-semantik hamda poetik tahlil metodlaridan foydalaniladi. Avvalo, “Dunyoning ishlari” qissasida uchraydigan folklor bilan bog‘liq birliklar aniqlanib, ularning struktur shakllari va tasnifiy xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, mazkur birliklarning matndagi funksional-semantik vazifalari, obraz yaratish, milliy koloritni kuchaytirish va g‘oyaviy mazmuni ochishdagi o‘rni poetik tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot jarayonida folklorshunoslik, lingvopoetika va adabiyotshunoslikning zamonaviy nazariy qarashlariga tayangan holda ilmiy xulosalar chiqariladi.

Tahlillar va natijalar. Frazologik birlikni oddiy erkin so‘z birikmasidan farqlashda bir qator struktur mezonlarni belgilab oldik va ular asosida bazi FBlarni tahlil qildik.

Shulardan biri komponent tarkibining barqarorligi frazeologik birliklar uchun eng muhimdir. FB tarkibidagi so‘zlar odatda tayyor qolip sifatida qo‘llanadi. Ya’ni frazeologizm ichida komponentlarni ixtiyoriy almashtirish yani sinonim so‘z bilan o‘zgartirish, so‘z tartibini o‘zgartirish yoki morfologik shaklini o‘zgartirish cheklangan bo‘ladi. Masalan, *ko‘nglini olmoq* frazeologizmida “ko‘ngil” komponentini boshqa so‘zga almashtirib bo‘lmaydi; “*ko‘nglini olmaslik*” deb inkor shaklida qo‘llanishi mumkin, lekin “*ko‘nglini yutmoq*” kabi erkin almashtirish grammatika nuqtayi nazaridan to‘g‘ri bo‘lsa-da, frazeologik ma’no yuzaga kelmaydi.

Keyingi holat bu grammatik modelning stabilligidir. Har bir FB tilda ma’lum sintaktik model yani sxema bo‘yicha keladi. Masalan, frazeologizm ot + fe’l shaklida yoki sifat + ot shaklida barqarorlashgan bo‘lishi mumkin. Bu struktur tuzulish gap tuzilishiga muvofiq kelsa-da, frazeologik birikma doirasida o‘zgarish qoladi. Masalan, *yurak hovuchlamoq* iborasi “ot + fe’l” tarkibida bo‘lib, aynan shu tartib va grammatik tuzulishda ishlatiladi, buning mazmuni *juda qo‘rqmoq*. So‘zlarni o‘rnini almashtirib teskari qilib *hovuchlab yurak olmoq* tarzida qo‘llab bo‘lmaydi. FBning o‘ziga xos sintaktik sxemasi yoki so‘zlar ketma-ketligi bo‘ladi va u matnda shu qolipni saqlaydi.

Yana bir holat ichki sintaktik tayanch – dominant componentda bo‘lishi. Ko‘p frazeologizmlarda asosiy semantik yuk bitta tayanch so‘zga to‘g‘ri keladi. O‘zbek tilida aksariyat hollarda bu tayanch so‘z harakat yoki holatni ifodalaydigan fe’l bo‘ladi. Ba’zi frazeologizmlarda esa ot yoki sifat tayanch so‘z sanaladi. Masalan, *ko‘ngli tog‘dek* iborasi – jasur, qo‘rqmas ma’noni bildiradi. Tog‘dek so‘zi esa obrazlilikni beradi, *tog‘dek* so‘zi asosiy ma’noni beradi, ot qism yurak, ko‘ngil esa ikkilamchi o‘rinda.

Variantlanishning chegaraliligi ham FBlar badiiy matnda stilistik yoki grammatik ehtiyojga ko‘ra biroz o‘zgarishi mumkin, lekin bu o‘zgarishlar qat’iy chegarada sodir

bo'ladi. Masalan, frazeologizmda shaxs-son qo'shimchalari, zamon yoki nisbat ko'rsatkichlari qo'llanib, u gapga moslashadi: *ko'nglimni olma, ko'nglingni olgan, ko'nglini olibdi* kabi. Yoki *og'zi qulog'iga yetdi* iborasi ("juda xursand bo'ldi") asarda "og'zim qulog'imga yetgudek bo'lib..." tarzida keltirilgan – gapning zamon va shaxsiga mos ravishda (45-bet). Ammo variantlanish doirasida ham asosiy komponentlar (masalan, "og'iz" va "quloq" so'zlari) o'zgarmaydi; ular o'rniga boshqa sinonimik birliklar kiritilmaydi. Demak, variantlanish grammatik moslashuv bilan cheklanadi, lug'aviy yadroni buzmaydi.

Sintaktik ajraluvchanlik darajasi esa ba'zi FBlar komponentlari o'zaro ajralmas darajada birikkan bo'lib, ular orasiga boshqa so'z kiritib bo'lmaydi (masalan, *og'zi qulog'ida* – ajralmas ibora). Boshqa ba'zi FBlarda esa komponentlar orasiga so'zlar kiritish mumkin: masalan, *ko'ngli to'ldi* iborasi orasiga kuchaytirgich yoki modal so'z kiritib, *ko'ngli juda to'lib ketdi* shaklida qo'llanishi mumkin. Bunday hollarda ham kiritilgan so'z frazeologizmining o'ziga kirmaydi, balki kontekst ta'sirida unga qo'shimcha ma'no beradi. Sintaktik ajraluvchanlik darajasini o'rganish matnda frazeologizmlarning stilistik moslashuvini tushunishga xizmat qiladi.

"O'tkir Hoshimov asarlarida dunyoning ishlari mujassam" degan mazmundagi annotatsiya kitob avvalidayoq berilgan. Haqiqatan, hayotning turli qirralarini so'z bilan gavdalantirishda frazeologik birliklar ayni "dunyo ishlari"ni ko'rsatishda beqiyos rol o'ynaydi. Xususan, FBarning struktur shakliga doir quyidagi tendensiyalar kuzatildi va badiiy vazifalari belgilandi:

Dialogik bo'laklarda frazeologizmlarning ustunligi. Personajlararo dialoglar asosan og'zaki nutqqa xos uslubda qurilgan. Shuning uchun bu qismlarda sodda qurilmali, tez aytiladigan, ikki-uch so'zli idiomatik birikmalar ko'p uchraydi. Masalan, odatiy og'zaki gaplar: "*Qayoqqa, o'rgilay?*" – bu yerda *o'rgilay* (joningga ora kiray) suzib yuruvchi so'z sifatida qo'llangan; "*bormisan, yo'qmisan?*" – ta'na ohangidagi ritorik savol, "*bor, ol!*" – keskin buyruq ohangidagi idiomatik inshoot. Bularning barchasi ikki-uch komponentdan iborat. Demak, struktur jihatdan dialoglarda ixcham (2-3 komponentli) fe'lli frazeologizmlar ustunlik qiladi. Ular personaj nutqiga jonlilik, tabiiylik baxsh etadi. Masalan, Oyimning jahli chiqqandagi "*Uyalmaysanmi shunaqa degani? Rahmi kelmagan odam – odammi?*" kabi iboralari tuzilishi oddiy, lekin ta'siri kuchli.

Somatik komponentli FBlar faolligi. Matnda *ko'ngil, yurak, bosh, ko'z, til* kabi tana a'zolarini o'z ichiga olgan iboralar juda faol. Buning sababi – inson kechinmalarini ifodalashda somatik metforalar o'zbek tilida boy va xususiyatlidir. Struktur nuqtayi nazardan, bunday FBlar odatda ot (somatik) + fe'l modelida keladi (*ko'ngli ko'tarildi, yuragi siqildi, ko'zi yorishdi*, va hokazo). Asarda onaning va bolalarning kayfiyati, his-tuyg'ulari shu kabi iboralar bilan nozik va haqqoniy ifodalangan. Masalan, "*Oyimning sezgir ko'ngli qiziq: hamisha yaxshilikni "karomat" qiladi*" (314-bet) – bu yerda "sezgir ko'ngil" (somatik ot + sifat) va "karomat qilmoq" (fe'lli ibora) birgalikda ishlatilgan.

“Karomat qilmoq” – bu ham idiom (oldindan sezmoq degan ma’noda), “sezgir ko‘ngil” esa oddiy birikmaga o‘xshasa-da, turg‘un epitettir. Ko‘rinadiki, matnda somatik frazeologizmlar qahramonlarning mehr, iztirob, xijolat, quvonch kabi nozik hissiyotlarini yetkazishda muhim vosita bo‘lgan.

Kengaytirilgan turg‘un gaplarning didaktik roli. Muallif bayonida, xususan, onaxonlar nutqida maqol va hikmatli jumlar ko‘p keltiriladi. Bular asarning tarbiyaviy, falsafiy qatlamini boyitadi. Struktur jihatdan ular ko‘pincha murakkab gap ko‘rinishida bo‘lib, hatto ikki qisimli parallel tuzilma shaklida ham bo‘lishi mumkin. Masalan, “*Dodini bergan dardiga ham davo berar*” kabi g‘oyatda ma’noli maqollar bor (bu asarda bevosita bo‘lmasa-da, uslub shunga o‘xshash). Asarda keltirilgan “*Birovga yaxshilik qilib, ketidan tama qilgan odamning savobi gunohga aylanadi*” maqoli murakkab gap bo‘lib, hatto tarjimada vergul bilan ajratilgan ikki qismni balki alohida gaplarga aylantirishga to‘g‘ri kelar – demak, uning strukturasi keng, semantikasi chuqur. Bu kabi keng frazeologik gaplar muallifning o‘zi tomonidan yoki qahramon monologida ko‘proq uchraydi; ular voqealarga xulosa yasash, umumlashma berish uchun xizmat qiladi.

Variantlanish va individuallashtirish. Asardagi bir frazeologizm turli personajlar nutqida turlicha tovlanishi mumkin. Kimdir iborani to‘liq aytadi, kimdir qisqartirib, xalq orasidagi variantini qo‘llaydi. Masalan, bir joyda Oyim “*Rahmi kelmagan odam – odammi?*” desa, boshqa bir joyda Ermon bobo “*Rahming kelmasa, odammas ekansan*” kabi ma’no tashlaydigan gap aytishi mumkin (mazmuniy variant sifatida). Yoki “*ko‘ngli to‘ldi*” iborasi bir dialogda shunday ishlatilsa, boshqa dialogda kimgadir “*ko‘ngling to‘lsin*” tarzida (yaxshi qanoat qil degan ma’noda) aytilishi mumkin. Struktur tahlil shuni ko‘rsatdiki, frazeologizmlarning bunday kichik variantlari asosan affiks va yordamchi so‘zlar darajasida bo‘lib, lekin baribir frazeologik birlik sifatida tanilib turadi. Muallif bu usul orqali personajlarning tilini individuallashtirgan, har biriga xos so‘zlash tarzi yaratgan.

Xulosa. Albatta, yuqoridagi tendensiyalar faqat mazkur asarga xos emas, ular o‘zbek adabiyoti va umuman til uslubiyatiga xos tamoyillar. Biroq, “Dunyoning ishlari”da ushbu xususiyatlar juda yorqin namoyon bo‘ldi. Frazeologik birliklarning o‘rinli qo‘llanilishi asarga samimiy, dilga yaqin ohang berdi va o‘quvchi qalbiga tez yo‘l topdi. Struktur jihatdan puxta o‘ylangan, ma’naviy yukdor iboralar tarjima jarayonida ham muhim e’tibor qaratiladigan nuqtalardir – chunki ularni yo‘qotish asar ruhini yo‘qotishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlarini. Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. T., 1993. 47-bet.
2. Hoshimov O‘tkir. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
3. Ro‘ziev Abdulloh, Mark Reese. Such is life. - Columbia, SC, 2024.
4. Поливанов Е.Д. Русский язык сегодняшнего дня. – М.–Л., 1928 (6). – Кн. 4. –С.144.

5. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskeyi linvokulturologcheskiy aspect. – M.: Shkola yaziki russkoy kulturi.
6. Мусаев Кудрат. Таржима назарияси асослари: Дарслик. -Т.: Фан, 2005.
7. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki>
8. <https://dictionary.cambridge.org/ru/.sprinkle>
9. Omonova M. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent: Zebo prints, 2023.
10. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/44-jahon-adabiyoti?start=200>

